

Az E/3. birtokos személyjelezés nyelvjárási különbségei a korai okleveles forrásokban*

BÁBA BARBARA

1. Hoffmann István születésnapjához köszöntéséhez a korai ómagyar kori helynevek morfológiai sajátosságainak leírása több ponton is kapcsolódik. Köztudott, hogy az ünnepezt tudományos munkássága a helynevek jelenkori és ómagyar kori kutatásával, rendszerszerűségének leírásával forrt össze, oktatói tevékenységében pedig igen jelentős szerephez jutottak a magyar nyelv alaktani kérdéseit tárgyaló kurzusok. Köszöntő írásomban egy a korai ómagyar kori helynevek által jól vizsgálható nyelvjárási alaktani sajátosságot tárgyalok, amelynek nyelvi nyomai ugyanakkor a jelenkori helynévallományban is felbukkannak. Mindezzel a helynévi adatok alapvető szerepét mutatom meg a korai évszázadokra vonatkozó nyelvtörténeti, azon belül nyelvjárástörténeti kutatásokban.

2. Nyelvjárástörténeti szintézisében BENKŐ LORÁND a nyelvjárástörténet forrásanyagai között a nyelvemlékeket, a mai nyelvjárási adatokat, a rokon nyelvi és jövevény elemeket, a tulajdonneveket és a nyelvészeti vonatkozású közléseket, megjegyzéseket tartja számon (1957: 35–53). A korai ómagyar korra vonatkozóan különösen is igaz az, hogy a nyelvjárástörténeti vizsgálatok elsődleges forrásanyagát mindezek közül a nyelvemlékekben fellelhető nyelvi adatok jelentik. Attól függetlenül van ez így, hogy éppen a korai évszázadokat illetően szorítja a kutatót a legszűkebb korlátok közé az adatok viszonylagos hiánya és az azokkal kapcsolatos módszertani problémák sokasága (vö. BÁBA 2018). Ezeknek az akadályoknak a leküzdése érdekében pedig a nyelvi adatok mellett természetes módon egyéb fogódzók használata is szükséges lehet egy-egy korai nyelvjárási sajátosság feltárásában. Az ugyanakkor ennek ellenére is bizonyos, hogy a mai nyelvjárási adatok például a nagy időbeli távolság miatt csak kellő óvatossággal használhatók fel egy-egy kérdés tisztázásában (vö. BÁBA 2021), s a korai ómagyar kori nyelvjárási sajátosságokat nyelvészeti vonatkozású közlések, megjegyzések sem segítik megvilágítani (vö. BENKŐ 1957: 52–53).

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyik alprogramja) keretében készült.

A helynevek nyelvjárástörténeti forrásértéke általában véve is vitathatatlan, hiszen azok jól lokalizálható nyelvi adatot jelentenek, ráadásul a közszavakhoz képest területi elterjedtségük szűkebb körű, változékonyságuk pedig bizonyos esetekben kisebb mértékű (BENKŐ 1957: 51, 1967/2002: 375). A korai ómagyar kort illetően a nyelvemlékeket (mint nyelvi forrásanyagot) jórészt a szórványemlékek képviselik, a szórványemlékekben fellelhető adatok pedig a legtöbb esetben tulajdonnevek, hely- és személynevek. Ez pedig azt jelenti, hogy a korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti vizsgálatok szinte kizárólag tulajdonnévi elemeken végzett vizsgálatok lehetnek, a néhány korai (s nem feltétlenül lokalizált) szövegemlékünk egyéb elemei legfeljebb további adalékul szolgálhatnak ezekhez a kutatásokhoz.

A korai nyelvjárási sajátosságok leírásában azonban nemcsak az adott korszak, hanem (a retrospektív módszerek segítségével) a későbbi korok (akár a jelenkor) helynévi adatai is nem egy esetben segítségül hívhatók, hiszen a helynevek számos nyelvi és nyelvjárási reliktumot őriznek.

3.1. A helynevek dialektológiai vizsgálatokban betöltött szerepét a korábbiakban többen hangsúlyozták, s végeztek ennek megfelelően olyan kutatásokat, amelyek során egy adott terület nyelvjárási sajátosságait a helynevek segítségével igyekeztek leírni (vö. BENKŐ 1960, BÍRÓ 2000, N. CSÁSZI 2003, GUTTMANN 1999, HAJDÚ 1991, 2002, HEGEDŰS 1989, KIRÁLY 1981, MOLNÁR 1989, CS. NAGY 1997, PESTI 1989, SZABÓ G. 1985, SZABÓ J. 1981).¹ A 20. századi (főként megyei és járási) helynévgyűjtemények ugyan nem dialektológiai céllal készült munkák (vö. HOFFMANN 2003: 47), a helynevek fonetikai lejegyzése többnyire csupán egyszerűsített formában valósult meg bennük (de lásd például HOFFMANN 2013, TÖRÖK 2011), ennek ellenére ezek a munkák egy-egy terület nyelvjárási sajátosságainak leírásában kitűnően hasznosítható adatállományt jelentenek.

A témával foglalkozó kutatók közül többen kiemelték, hogy míg bizonyos területeken olyan helynévgyűjtemények állnak a rendelkezésünkre, amelyek minden településre kiterjedő nyelvi anyagot tartalmaznak, addig a „magyar nyelvjárások atlaszának kutatópont-hálózata viszonylagos sűrűsége mellett is igen ritkának minősül” (CS. NAGY 1997: 397). Különösen azokon a területeken lehet ezért a helyneveknek kiemelkedő szerepe a dialektológiai leírásokban, ahol nyelvjárási adatok nem állnak a kutató rendelkezésére (SZABÓ G. 1985: 76, BÍRÓ 2000: 51, N. CSÁSZI 2003: 519).

Ezt a helyzetet leginkább a határon túli területek aránylag ritka kutatópont-sűrűsége eredményezheti, ahol a kutatópontok kiválasztását gyakran a kutatóktól

¹ SEBESTYÉN ZSOLT pedig történeti névadatok segítségével kísérli meg leírni a 19. századi kárpátjai magyar nyelvjárások sajátosságait (2008).

független körülmények befolyásolták. Erre mutat rá többek között Cs. NAGY LAJOS, aki a Királyhelmecek és környéke helynevei című kiadvány (SZATHMÁRY 1987) helynévi adatait felhasználva tudja felülírni IMRE SAMUNAK (1971)² a köznyelvi *é* ~ nyelvjárási *í* megfeleléssel kapcsolatos kijelentését. A helynévi adatok tanúsága szerint ugyanis — IMRE SAMU feltételezésével ellentétben — a területen Királyhelmecektől északra és két faluban tőle keletre is él az adott nyelvjárási sajátosság (1997: 400, lásd még N. CSÁSZI 2003).

Ha pedig a jelenkori nyelvjárási sajátosságok megismerésében a mai helynévállománynak van jelentősége, nem lehet kérdéses, hogy abban a korai időszakban, amikor más típusú nyelvi adat nem igazán áll a rendelkezésünkre, milyen óriási jelentősége van az adatok tízezzrel dokumentálható helynévi elemeknek.

3.2. HAJDÚ MIHÁLY ugyanakkor egy tanulmányában éppen azt igyekszik igazolni, hogy a helynevek konzervativizmusuk révén a jelenkori nyelvjárási határok megrajzolásában nem mindig nyújtanak segítséget (1991: 253, vö. még 2002: 105). Bár HAJDÚ MIHÁLY megállapításával kétségtelenül egyet kell értenünk, fontos hozzátennünk mindehhez, hogy munkájában leginkább szóföldrajzi és morfológiai sajátosságok bemutatásán keresztül jut arra a következtetésre, hogy a nevekben megmutatkozó különbségek nem feltétlenül esnek egybe a nyelvjárási régiók határaival. Azt az általánosan elfogadott nézetet pedig ő maga is hangsúlyozza, hogy a nyelvjárási régiók határainak megrajzolásában leginkább a hangtani sajátosságoknak lehet szerepe (vö. JUHÁSZ 2001: 266).³ HAJDÚ MIHÁLY érveléséből pedig egyértelműen következik az is, hogy a jelenkori helynévállomány éppen a korábbi idők nyelvjárástörténeti sajátosságainak a megismerésére viszont bizonyos esetekben kifejezetten alkalmas.

A jelenkori helynévállomány tehát a nyelvjárástörténeti kutatásoknak is forrásul szolgálhat, hiszen az korábbi nyelvjárási különbségeket takaró hangtani archaizmusokat éppúgy rejt magában, mint nyelvjárástörténeti szempontból is releváns lexikális vagy (az adatok sajátosságaiból fakadóan nyilván kevesebb) alaktani sajátosságot. A helynevek adatainak vizsgálatakor ugyanakkor mindvégig szem előtt kell tartanunk, hogy az azok közötti nyelvi különbségek olykor a közsavakban nem vagy nem ugyanúgy valósulnak meg, s az így leírható jelenségek bizonyos esetekben pusztán névföldrajzi sajátosságnak tekinthetők.

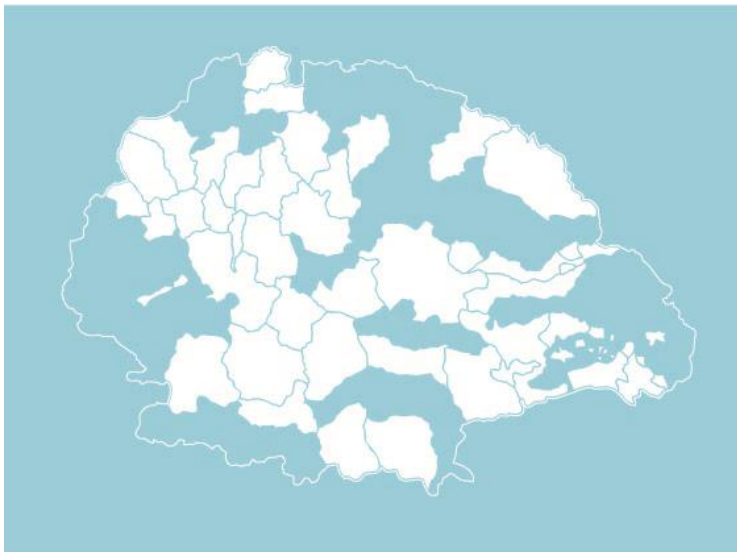
² IMRE SAMU egy helyütt maga is írja, hogy „Lehetséges, sőt valószínű, hogy sűrűbb kutatópont-hálózat esetén területileg is kirajzolódhatnak bizonyos, viszonylag jól elkülöníthető típusok. Ilyenek megrajzolására azonban anyagom alapján nem vállalkozhattam” (1971: 365).

³ Annak a HAJDÚ által feltett kérdésnek a megválaszolásában pedig, hogy „a néprajzi etnikumok határai, a nyelvjárások határai és a névhasználati különbségek határai mikor fődik, mikor keresztezik egymást, és mikor térnek el jelentős mértékben” (1991: 253), a közelmúltban DITRŐI ESZTER tett jelentős előrelépéseket (2017).

4. Az nem kétséges, hogy a korai ómagyar kori helynévi adatok a bennük rejlő számos bizonytalanság ellenére is jól hasznosíthatók a korszak hangtani nyelvjárási különbségeinek leírásában (vö. BENKŐ 1957: 75–79, BÁBA 2019, 2020). Ezeket a feltárásokat ráadásul a jelenkori helynévallomány is nem egy esetben fontos adalékokkal tudja segíteni (vö. JUHÁSZ 2016, TÓTH 2004). Az is nyilvánvaló, hogy a korai ómagyar kori helynevek számos lexikális nyelvjárástörténeti sajátosság kimutatására is kiválóan alkalmasak: nem csupán a földrajzi köznevek, hanem egyéb nyelvjárási elemek is gazdagon adathozhatóak ugyanis ezekben a szörványokban (lásd BENKŐ 1957: 83–84, BÁBA 2016: 123–150, 2017). A lexikális különbségeknek pedig a hangtani nyelvjárási különbségekhez hasonlóan a jelenkori helynévallományban is fellelhető nyomaira bukkanhatunk, ami a korai jelenségek megértését ugyancsak nagyban előmozdíthatja. A jelenleg a rendelkezésünkre álló korai ómagyar kori helynévallomány pedig ezeknek a nyelvjárási különbségeknek a korábbinál jóval differenciáltabb megközelítését teszi lehetővé.

A morfológiai jellegű nyelvjárási különbségek kapcsán azonban az az általános elfogadott nézet, hogy azok vizsgálatára a helynévi adatok jellegükből fakadóan kevésbé alkalmasak (vö. BAKRÓ-NAGY 2010: 150). Jelen munkámban éppen ezért arra teszek kísérletet, hogy néhány példán keresztül azt mutassam be, hogy a helynévi adatokat felhasználó korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti kutatások a morfológiai sajátosságoknak talán szűkebb körére terjedhetnek ki, ugyanakkor a helynévallomány bevonása nélkül ezeknek a jelenségeknek nemcsak a vizsgálata, de az adathozása sem igen lehetséges a szóban forgó időszakban.

A következőkben egy konkrét morfológiai jelenségen, az E/3. birtokos személyjelezésen keresztül tehát egyfelől azt igyekszem körüljárni, hogy a korai ómagyar kori helynévallomány milyen típusú morfológiai nyelvjárástörténeti vizsgálatokra használható. Másfelől azt is szeretném megvilágítani, hogy a jelenkori helynévallomány milyen, a korai ómagyar korra is vonatkoztatható alakotani nyelvjárási régiségeket őriz, s ezáltal a korai ómagyar kori vizsgálatokat milyen módon támogathatja. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a korai ómagyar kori birtokos személyjelezéssel kapcsolatos nyelvjárástörténeti sajátosságok közül azokat emelem ki, amelyeknek napjainkig ható nyelvi nyomai vannak a helynérendszerben. Ezt a megközelítést nagyban támogatja az a körülmény, hogy a birtokos személyjelezés egyes szám harmadik személyű alakjai a jelenkorban is igen erős tagoltságot mutatnak (HEGEDŰS 2001: 355). Vizsgálatomhoz forrásanyagként a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisát használtam, ami az okleveles források helyet jelölő nyelvi adatait tartalmazza hang- és helyesírás-történeti elemzésben az egyes lexémákra koncentrálva. (Az adatbázis jelenleg 55 263 rekordnyi adatot tartalmaz, a feldolgozott területeket lásd az 1. ábrán!)

1. ábra. Az adatok jelenlegi feldolgozottsági szintje a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisában

5. A birtokos személyjelek az alapnyelvi **mš*, **tš*, **sš* személyes névmásokból grammatikalizálódtak: a gyakori együtt előfordulás révén a hangkapcsolat második tagja az előtte álló szóhoz vonódott, önálló jelentését fokozatosan elvesztette, s hangalakja megrövidült. Mindez a harmadik személyben az *-s* elnémulásával járt együtt, s így az ősmagyarban az alapnyelvi E/3. **-sš* személyes névmás folytatója, a redukált *š* hang a tövéghangzóval együtt diftongust alkotott. Az E/3. birtokos személyjel tehát az ősmagyar kor elején **šj*, **-šj* formában rekonstruálható. Az ősmagyar kor folyamán a korábbi diftongus fokozatosan *-é ~ -í* alakban monoftongizálódott, majd a toldaléknak kialakult a veláris *-á* párja is. A tövégi hosszú magánhangzó ezt követően rendszerszerűen megrövidült, így *-a ~ -e ~ -i* változatai alakultak ki, a hosszú magánhangzó csak újabb toldalékok előtt maradt meg (KOROMPAY 1991: 261, 265, SÁROSI 2003: 156–157, 2018: 147, MATICSÁK 2020: 410).

A *-j*-vel bővült változatok kialakulásának feltételei már az ősmagyar korban megteremtődtek. Egyfelől a 6. századtól kezdődően nagy számú török jövevényszó illeszkedett a nyelvünkbe tövégi *-á*, *-é*-vel (vö. mai *alma*, *árpa*, *gyertya*, *kecske* stb.), amely típust korábban alig néhány abszolút tő képviselte (kivéve a *fa*, illetve a *száj*, *áj* szavak feltehető *-j* nélküli előzményét).⁴ A honfoglalás után

⁴ A folyamat a tövégi magánhangzók zártabbá válásával és eltűnésével függ össze. Az 5. század után átvett *-a/-e* végződésű török jövevényszavak ugyanis azért illeszkedtek a nyelvünkbe *-á/-é*-vel, mert az alapnyelvi szavak *-a/-e* végződése addigra már felső nyelvállásúvá váltak, és eltűntek (SÁROSI 2018: 111).

ezek körét bizonyos szláv jövevényszók is bővítették. Ezeknek a töveknek és a birtokos személyjelnek a találkozási hiátusos formát idézett elő (pl. **almáá*, **kecskéé*), ami előkészítette azt, hogy a *j* hiátustöltő állandósulásával létrejöjjön a *-ja/-je* toldalékváltozat (KOROMPAY 1991: 265, 275, SÁROSI 2003: 156–157). A *-j*-vel bővült változatok kialakulását az ősmagyar kor legvégétől a β , γ hangok intervokalikus helyzetben történő kiesése s az azzal együtt járó hiátus kialakulása ugyancsak nagy mértékben előmozdította (pl. **aszayá*, **mezeyé*) (KOROMPAY 1991: 265). A hiátust mutató szóalakok fejlődése bizonyos esetekben a *v* tövűséghez (pl. 1231: *Folutoa*) vagy alkalmilag felbukkanó *v*-s forma kialakulásához (1258/1466: *Wathasomyowa*, FNESz.) vezetett (KOROMPAY 1991: 272). Az E/3. birtokos személyjel később más, magánhangzóra végződő tövekhez is *-ja/-je* alakban kapcsolódott (SÁROSI 2003: 157).

6. Minthogy az E/3. birtokos személyjelezés még az ómagyar korban is jelentős változásokon ment keresztül, az E/3. birtokos személyjel a korai ómagyar korban igen változatos formákban van jelen, s több körülmény mutat arra, hogy a változatok (*-á*, *-é*, *-í* > *-a*, *-ë*; *-i*; *-ja*, *-jë*, *-je*, *-ji*, KOROMPAY 1991: 272–273) között gyakorisági, kronológiai és talán nyelvföldrajzi különbségek is lehetnek.

A magánhangzós változatok ingadozását illetően KOROMPAY KLÁRA tesz értekes megállapításokat. A korai ómagyar kor legelején véleménye szerint ezek közül valószínűleg az *-á/-é* ~ *-í* volt az uralkodó forma. Abszolút szövégen leg hamarabb az *-í* rövidült meg, de valószínűleg még a 13. század előtt az *-á/-é* helyére is az *-a/-e* lépett. Erre mutat véleménye szerint például az, hogy az *ö* már a 13. század végén megjelent, ami csak az *ë*-ből keletkezhetett labializációval a szóvégi *-é* > *-ë* változás után (KOROMPAY 1991: 272–273). Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy az *-ö* változat mindössze egy-két, igen bizonytalanul megítélhető adattal (1273: *Zumdgudru*, *Petkfűze* [XIII. vége]: *Peckfyzu*, Gy. 1: 467, Bars vm.,⁵ KOROMPAY 1991: 273) jelentkezik a 13. század végén, s a helynevekben⁶

⁵ A *Peckfyzu* előfordulás kapcsán például KOROMPAY KLÁRA úgy véli, hogy abban az *u* tövűhangzó is lehetne, a név többi adata alapján azonban inkább birtokos személyjelként fogható fel (1991: 273). Az *-ö* változat felbukkanását ugyanakkor a *fűz* lexéma esetében az bizonytalanítja el, hogy nem tarthatjuk valószínűnek a háromalakú toldalék labiális *-ö* változatának illabiális tőhöz való illeszkedését. A birtokos személyjel igen ritka *-ö* változatának kialakulását illetően KOROMPAY azt a kérdést is felteszi, hogy az vajon egyszerű labializációként vagy a háromalakú illeszkedés kialakulásának jeleként fogható-e fel. Úgy véli, hogy a korai ómagyar korban a háromalakú illeszkedés tényét nem lehet igazolni.

⁶ BÁRCZI szintén úgy véli, hogy a szóvégi *ë* előző szótagi labiális palatális magánhangzó hatására bekövetkező labializációja a 13. századra nyúlik vissza, közszói példáit (az 1298-as *Iwanka feldeu* adatot kivéve) mégis leginkább a kódexekből meríti: BécsiK.: *le vľo* 'leüle', *gyvto* 'gyűjte', *o tollo* 'ő tőle', AporK.: *oromo* 'öröme', MünchK.: *o elotto* 'ő előtte', *vľno* 'ülne', PozskK.: *elewthew* 'előtte' (BÁRCZI 1967/2002: 157, vö. E. ABAFFY 2003: 326). A közszavakban napjainkban a nyugati nyelvjárások őrzik ezt a nyelvallapotot, pl. *fülő*, *össző*, *könyvő* stb. (BÁRCZI 1967/2002: 157,

az ómagyar korban azt követően is csak szórványosan, s csupán a *föld*⁷ lexemával jellemző a felbukkanása (*Damasafölde* 1300: *Damasafeldu*, Gy. 2: 139, erdélyi Fehér vm., *Bökényföldre*⁸ 1326, 1327: *Bukenfeuldu*, Gy. 4: 512, Pest vm., *Bakóföldre* 1323: *Bokoufoldu*, Gy. 1: 276, Baranya vm.).⁹ A hosszú változatok előfordulását és megrövidülését a korai ómagyar korban azonban nemcsak ezért, hanem természetesen a hosszúság jelöletlensége miatt sem tudjuk nyomon követni.

A rövid változatok közül KOROMPAY KLÁRA szerint a korai ómagyar korszak második felében az *-ë* a palatális fővariáns (amely hangnak szórványosan a nyíltabbá válása is megindulhatott, de a korszak helyesírási következetlensége miatt ez aligha bizonyítható) (1991: 273). Úgy véli, hogy az *-i* változat a korszakban leginkább az *-et* képző (pl. HB. *ildetuitvl*) és egy szótagú tövek után (HBK. *lilkiert*), valamint helynevekben (1242: *Kyralrewy*) gyakori. KOROMPAY szerint Árpád-kori szövegeink alapján az *-ë* : *-i* aránya megközelítőleg 4 : 1 (1991: 273). Az *-ë* : *-i* arányának pontos megállapítása azonban több ponton is nehézségbe ütközik: nem pusztán az okoz gondot, hogy az *i* és *y* itt *ë* hangértékű is lehet, hanem az is, hogy sok esetben a névvégükön *i*-vel vagy *y*-nal adatható nevek esetében a birtokos személyjelet az *-i* helynévképzőtől nem tudjuk elkülöníteni. Ez utóbbi kérdésben leginkább a névszerkezet (tudniillik az, hogy kétrészes helynevek utótagjaként szerepel-e az adott kifejezés) és a nevek továbbélése szolgálhat fogódzól.

A *-j* terjedését illetően KOROMPAY KLÁRA és SÁROSI ZSÓFIA szerint szintén kronológiai különbségekkel számolhatunk: a korai szórványokban (tehát már a

IMRE 1971: 310, HEGEDŰS 2001: 355). A labiális forma ugyanakkor a jelenkori helynévállományban is felbukkan például Felsőőr helyneveiben a *völgy*, *köz* és *föl* elemekkel: *Fábián völgye* (*Fáblánvűödzsö*, IMRE 1940: 60), *Gerütsök völgye* (*Gerüöcsögüvűödzsö*, IMRE 1940: 62), *Gazsi völgye* (*Gazsivűödzsö*, IMRE 1940: 62), *Két út köze* (*Kiétutközö*, IMRE 1940: 67), *Pap völgye* (*Pabvűödzsö*, IMRE 1940: 73), *Pás föle* (*Pásföle*, IMRE 1940: 73), *Tégyár völgye* (*Tjédzsár vűödzsö*, IMRE 1940: 78), *Varga völgye* (*Vargavűödzsö*, IMRE 1940: 79).

⁷ A *telek* földrajzi köznévi előfordulásai még bizonytalanabban ítéltethők meg. A *Békés-telek* (1341: *Bekesteleku*, Gy. 3: 235, Hont vm.) és a *Széktelek* (1314: *Zekitheleku*, Gy. 3: 454, Komárom vm.) helynevek egy-egy adatának névvégi *-u*-ja például a *telek* palatális hangrendű volta miatt nem tartható a birtokos személyjel *-ö* változatának, ugyanakkor a tövéghangzó 14. századi jelenléte is valószínűtlennek tűnik (vö. E. ABAFFY 2003: 322). A nevek egyéb előfordulásai sem az *-ö*-ző birtokos személyjeles olvasatot támogatják, a *Békés-telek* névnek ezen kívül ugyanis csak egy adata birtokos személyjeles (+1285>1366/1369: *Bekesteleke*, Gy. 3: 235, Hont vm.), a *Széktelek*-nek pedig ezen kívül nincs birtokos személyjeles formája a korszakban.

⁸ A *Bökényföldre* név a korszakban kívül is csak birtokos személyjeles formában fordul elő (1291: *Bukenfelde*, Gy. 4: 512), ami az itt felsorolt *-u* végű adatok birtokos személyjeles volta mellett szól.

⁹ A mindössze néhány *-ö*-ző adat alapján nem látszik igazolódni KOROMPAY KLÁRÁNAK az a feltevése, mely szerint ezek a formák leginkább a Dunántúlon jelennének meg (1991: 273).

korai ómagyar kor legelején is) a *fa*, *száj*, *áj* lexémák, illetve az *-á*-val, *-é*-vel átvett (török, majd szláv) jövevényszavak esetében következetesen megjelenik a *-j* (TA.: *zenaia*, KTSz. *coronaia*, 1270: *wrdugbarazdaya*, OklSz.) (KOROMPAY 1991: 273, SÁROSI 2003: 157). A β , γ hangok kiesése miatt keletkezett hiátus ezzel szemben ekkor még nem töltődik ki. KOROMPAY KLÁRA úgy véli, hogy a 11–13. századi adatok többsége hiátusos (TA. *fizeg azaa*, *aruk fee*, *bagat mezee*), a *-j*-s változatok pedig csak a 13–14. században jelennek meg, s válnak általánossá (pl. 1324: *Orba Sceuleye*) (1991: 272). A korábbi leírások szerint a β , γ hangok kiesése miatt keletkezett hiátus kitöltése révén a palatális szóalakokban megjelenő *-ji* és *-jē* alakok között ugyancsak kronológiai és gyakorisági különbségek fedezhetők fel: előbbi korábban és gyakrabban tűnik fel, de azt, hogy ez jelent-e nyelvjárási különbséget is, KOROMPAY szerint nem tudjuk megállapítani (1991: 265–266, 273, 274–275).

A korai ómagyar korszakban megkezdődött a *-ja* toldalékváltozat terjedése mássalhangzós tövek mellett is: először az *-at* képzős szóalakokban, mivel ezekben a képzővégi magánhangzó szokatlanul sokáig megőrződött. A morfológiai kötöttség keretét túllépve a *-ja* toldalékváltozat más mássalhangzós tövek mellett ugyancsak terjedni kezdett. KOROMPAY úgy véli, hogy mindez erősen eltérő gyakorisággal zajlott le: véleménye szerint az explozívák, valamint egy-egy likvidának és a nazálisnak (*t*, *d*, *k*, *g*, *m*, *l*) kitüntetett a szerepe ezen a téren,¹⁰ s a változás kapcsán egyes szóalakok esetén a kronológiai határ is szépen kirajzolódik (pl. 1231: *Celg [ɔ: Telg] horozta*, 1296: *Zechunharastha*, de 1341: *Koachharastya*, 1353: *Syrharazthya*, 1991: 275). Az adatok arról vallanak KOROMPAY KLÁRA szerint, hogy a 13–14. században a *-ja* elem hangtani és lexikai kötöttségekkel mássalhangzós tövek mellett is széles körben terjedt (1991: 275).

7. A korai ómagyar korban adatolható lexémák egy igen jelentős részéhez a birtokos személyjelnek csak egy adott változata kapcsolódik, vagyis esetükben morfológiai szembenállást nem mutathatunk ki. A korszakban zajló változási folyamatok miatt viszont igen gyakran egyazon lexéma birtokos személyjelezésében is morfológiai szembenállást tapasztalunk.

7.1. A birtokos személyjeles forma mássalhangzós szóvég esetén palatális hangrendű szavakban jellemzően az *-ē*. Ezt látjuk az ótörök eredetű *gyümölcs* (*Meta? gyümölcsse* 1286: *Meta Gymelche*, Gy. 2: 546, Gömör vm.) és *kender* (*Máté kendere helye* 1325: *Mathekenderehele*, Gy. 2: 574, 586, Győr vm.), a

¹⁰ KOROMPAY szerint az a legfeltűnőbb, hogy a *-ja* mássalhangzó-kapcsolatok mellett is megjelenik (pl. *harasztja*, *korongja*), ugyanakkor megjegyzi, hogy ez minden bizonnyal azzal is összefügg, hogy ezek a mássalhangzók könnyen ejthetők együtt, és valószínűleg a szótaghatár is enyhíti a mássalhangzó-kapcsolat torlódásos jellegét (1991: 275).

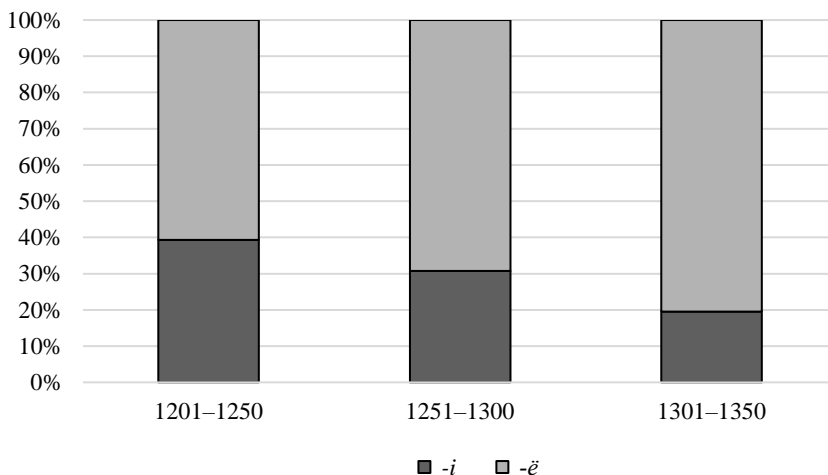
belső keletkezésű *hegyes* (*Dobra hegyese* 1329: *Dubrahegese*, Gy. 2: 44, 63, Doboka vm.), *nyíres* (*Boncnnyírese* 1318: *Bonchnirese*, Gy. 2: 82, Doboka vm.), *örém* (*Csenkeöréme* 1256: *Chenkeeureme*, Gy. 1: 174, Arad vm.), *perjés* (*Perjése*¹¹ 1245: *Periese*, Gy. 4: 444, Nyitra vm.), *sövény* (*Sövénye* +1058/1300//1403: *Suenye*, Gy. 1: 409, Baranya vm.) és *tövis* (*Bádstövis* 1363: *Bachtiuesse*, Gy. 3: 478, Krassó vm.), valamint a bizonytalan eredetű *nép* (*Aszszonynépe* 1317/1317: *Azunnepe*, Gy. 2: 131, erdélyi Fehér vm.) és *vég* (*Diószeghidvége* [1291–1294]: *Gyozeg hiduege*, Gy. 1: 613, Bihar vm.) és az ismeretlen eredetű *rét* (*Papréte* 1313/1339: *Poprethe*, Gy. 1: 799, Borsod vm.) lexémákhoz kapcsolódóan.

Az ilyen egyalakú birtokos személyjeles formák mellett jóval nagyobb arányban adathatók a mássalhangzós tövű szóalakok mellett az *ě ~ i* változatok. Valószínűleg az *ě ~ i* szembenállást mutathatjuk ki például az ősi eredetű *fűz* (*Pete füze* 1308: *Petefvzy*, Gy. 2: 175, erdélyi Fehér vm. ~ *Petkfűze* 1331: *Peethkfyuze*, Gy. 1: 467, Bars vm.), *hegy* (*Halom hegye* 1323: *Holmhyge*, Gy. 2: 461, Gömör vm. ~ *Vár hegye* 1295: *Warhygi*, Gy. 3: 42, Heves vm.), *les* (*Fredreh lese* 1299/1369/1590: *Fredrehlese*, Gy. 2: 102, 134, erdélyi Fehér vm. ~ *Tóbiás lese* 1243/1335: *Tobiaslesy*, Gy. 2: 519, Gömör vm.), *nyír* (*Ákosnyíre* 1259: *Akusnyre*, Gy. 4: 533, Pest vm. ~ *Ányásnyíre* 1281: *Anyas Nyry*, Gy. 4: 533, Pest vm.), *szeg* (*Dedénszege* 1337: *Dedenzege*, Gy. 1: 854, Csanád vm. ~ *Szentpéterszege* 1285: *Scentpeturzege*, KMHsz. 1: 261, Bihar vm.), *víz* (*Tarac vize* 1336/1456: *Tharazwyze*, Gy. 4: 122, Máramaros vm. ~ *Kőrös vize* 1330: *Keurusuizy*, KMHsz. 1: 165, Baranya vm.) és *völgy* (*Gyeke völgye* 1334: *Gekeuelge*, Gy. 2: 70, Doboka vm. ~ *Fűrész? völgye* 1211: *Furizuelgi*, Gy. 1: 706, Bodrog vm.); a belső keletkezésű *eresztvény* (*Benke eresztvénye* 1265: *Benkeerestewene*, Gy. 4: 263, Nógrád vm. ~ *Remete eresztvénye* 1341: *Remeteerezteueny*, Gy. 1: 317, Baranya vm.), *kerek* (*Alma kereke* 1329: *Almakereke*, Gy. 2: 23, Doboka vm. ~ *Vasas kereke* 1206: *Vososkereky*, Gy. 1: 237, Bács vm.), *telek* (*Oláhtelke* 1324: *Olahteluke*, KMHsz. 1: 206, Bihar vm. ~ *Oláhtelke* 1294/1366: *Olahtheleky*, KMHsz. 1: 206, Brassó vm.), *ülés* (*Derzsülése* 1322: *Ders Illese*, Gy. 4: 629, Pilis vm. ~ *Szólátülés* 1277/1282: *Zolathylusy*, Gy. 1: 672, Bihar vm.); a szláv eredetű *bérc* (*Somos bérce* 1334: *Somusberche*, Gy. 3: 361, Kolozs vm. ~ *Dolna bérce* 1295: *Dolnaberchy*, Gy. 3: 42, 70, Heves vm.), az olasz eredetű *rév* (*Úrréve* 1334: *Vrreue*, Gy. 3: 273, Hont vm. ~ *Samud réve* 1323: *Samudreui*, Gy. 1: 770, Borsod vm.); valamint a bizonytalan eredetű *berke* (*Tyükszó berke* 1326: *Tyukzouberke*, Gy. 2: 44, 90, Doboka vm. ~ *Váró berke* 1326/1335: *Waroberky*, Gy. 4: 471, Nyitra

¹¹ A település nevében az *-e* megszilárdult birtokos személyjel lehet KISS LAJOS szerint (FNESz.).

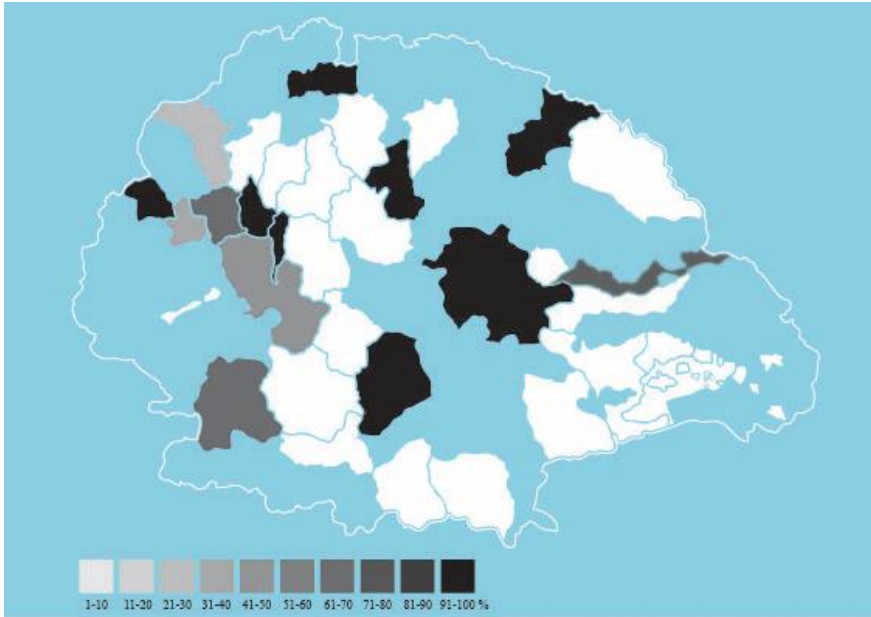
vm.), *ér* (*Vág ere* 1278: *Wag ere*, HA. 4: 30 ~ 1295/1296: *Waag ery*, HA. 4: 30), *föld* (*Bökényföldre* 1291: *Bukenfelde*, Gy. 4: 512, Pest vm. ~ *Kán(y)ásföldre* 1270/1272: *Kanasfeldy*, Gy. 1: 101, Abaúj vm.), *körtvély* (*Pártaasszony körtvélye* 1330: *Partaazunkurthuele*, Gy. 1: 906, Csongrád vm. ~ *Vázsony? körtvélye* 1270: *wachun curtuely*, Gy. 3: 508, Kraszna vm.), *liget* (*Örvényesligete* 1336: *Wrwenusligethe*, KMHsz. 1: 212, Bihar vm. ~ *Verespéter ligete* 1341: *Verespetvrligety*, HA. 1: 55, Baranya vm.) és az ismeretlen eredetű *bükk* (*Hannus-patak bükkje* 1338/1339: *Hannuspatakbyke*, HA. 1: 67, Bereg vm. ~ *Barics bükkje* [+1235]/1350/1404: *Borichbuky*, KMHsz. 1: 46, Baranya vm.), *fenyér* (*Akol fenyére* 1291: *Okulfenere*, Gy. 3: 399, 442, Komárom vm. ~ *Uros fenyére* [1230]/1231: *Vrosfenery*, Gy. 1: 238, Bács vm.) lexémák birtokos személyjeles alakjai révén.

Bár a gyakorisági és területi eloszlások vizsgálatát a korszak helyesírás-történeti következetlensége — minthogy az *i* és *y* betűk hangértéke ekkoriban *i* és *ë* egyaránt lehetett — nagyban elbizonytalanítja, az okleveles források adatai alapján igazolódni látszik KOROMPAY KLÁRÁNAK az a feltevése, mely szerint a korszak második felében az *-ë* a fővariáns (lásd a 2. ábrát) (vö. 1991: 273).

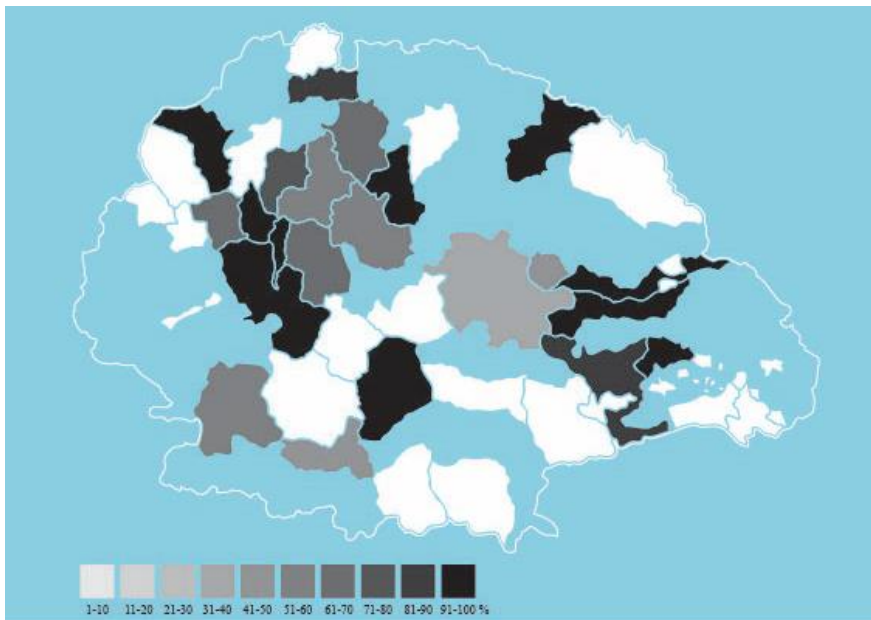

2. ábra. A birtokos személyjel mássalhangzós tőhöz kapcsolódó *-ë* ~ *-i* variánsainak megoszlása a korai ómagyar korban

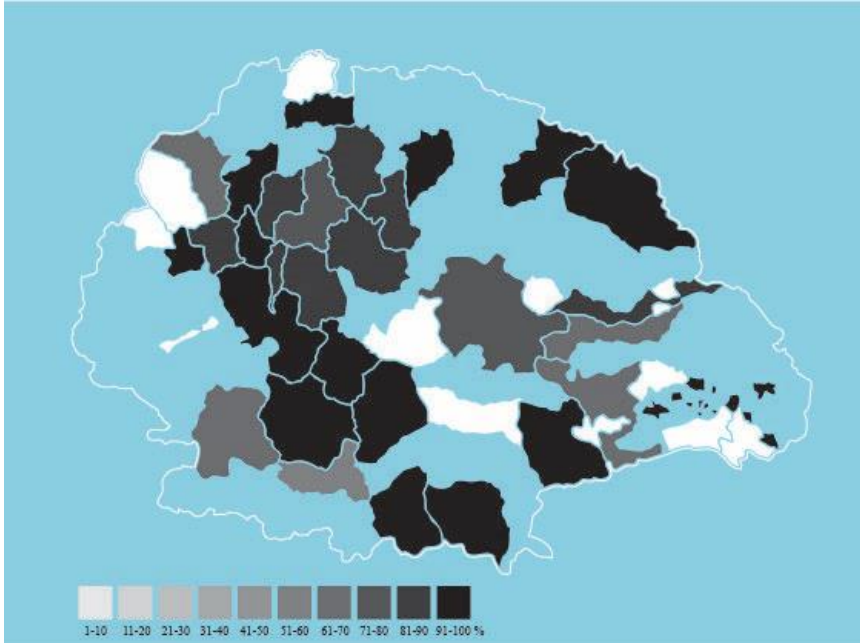
Az adatok térképre vetítése ugyancsak arról árulkodik, hogy a korszakban a vizsgálatba bevont vármegyék majdnem mindegyikében 50% fölötti az *-ë*-zű alakok jelenléte. Ha a területi megoszlást félévszázados metszetekben szemléljük, az *-ë* variáns terjedését még plasztikusabban látjuk (lásd a 3.a., b., c. ábrát).

3.a. ábra. A birtokos személyjel mássalhangzós tőhöz kapcsolódó -ě variánsának relatív gyakorisága (1201–1250)

3.b. ábra. A birtokos személyjel mássalhangzós tőhöz kapcsolódó -ě variánsának relatív gyakorisága (1251–1300)

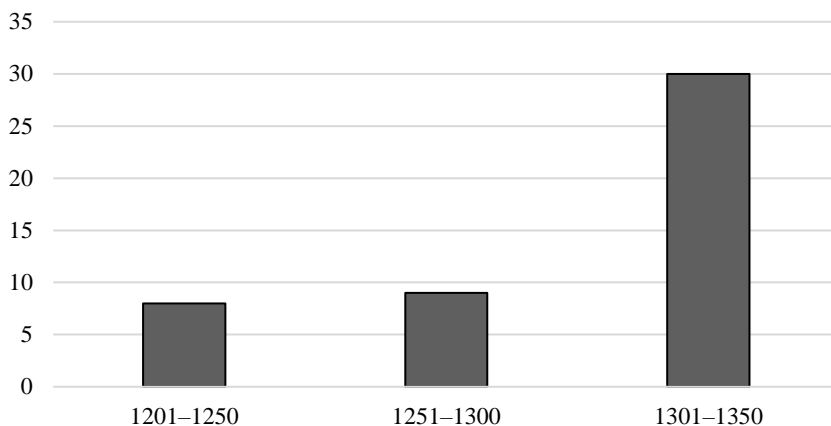
3.c. ábra. A birtokos személyjel mássalhangzós tőhöz kapcsolódó *-e* variánsának relatív gyakorisága (1301–1350)

Az E/3. birtokos személyjel palatális szótövekhez járuló *ē ~ i* kettőssége a jelenkorban is élő nyelvjárási sajátosság a peremvidékeken (vö. HEGEDŰS 2001: 355, IMRE 1971: 310), s némely helynévi forma révén a mai helynevekben is megfigyelhető: a köznyelvi *-(j)e* változat mellett a nyelvjárási *-i* változat például a körösladányi *Csicseri* (vö. 1857: *Csécés ere*, 1788: *Csécseri*, *Csicser*, BÍRÓ 2000: 58), *Sárréti* (vö. 1833: *Sarrete*, 1829: *Sárrétin*, BÍRÓ 2000: 58), *Gyalomvögyin* (vö. 1823: *Gyalom Völgye*, BÍRÓ 2000: 58), illetve az ungi *Pap szeri*, *Dénes egri* és az ugcocsi *Batár köz*i, *Határ vég*yi stb. nevekben maradt fenn (SEBES-TYÉN 2008: 200).

7.2. Az egyalakú birtokos személyjellel kapcsolódó lexémákban magánhangzós szóvéggel¹² a *-ja/-je* formájú birtokos személyjel fordul elő jellemzően. Így van ez például az ősi eredetű *fa* (*Királyfája* 1345: *Keralfyaya*, Gy. 1: 849, Csanád vm.), valamint a szláv eredetű *akna* (*Mérkahnája* 1290/1413: *Merkahnaya*, Gy. 2: 130, erdélyi Fehér vm.) és *palota* (*Zsenye palotája* 1330: *Zenia palataia*, Gy.

¹² Az *ája* (*Galamb ája* 1224/1291/1389: *Golombaya*, *Peteraya*, Gy. 1: 696, 715, Bodrog vm.) és a *fia* (*Harankfiaháza* [1272–1342]>1391: *Harankfyahaza*, Gy. 4: 63, Liptó vm.) birtokos személyjeles formák kategóriákba sorolása az *áj* vitatott eredete, illetve a *fiú ~ fia* tisztázatlan viszonya miatt problematikus (vö. TESz.).

2: 254, Esztergom vm.) lexémák esetében.¹³ Az itt felsorolt példák és a 4. ábrán látható kronológiai megoszlás tehát igazolja KOROMPAY KLÁRA azon elképzelését, mely szerint az *-á*, *-é* végű ősi eredetű, török, illetve szláv jövevényszavak esetében igen korán megjelenik a *-j* (1991: 273).

4. ábra. A *-j*-vel bővült változat megjelenése az *-á*, *-é* végű ősi eredetű, török és szláv jövevényszavak birtokos személyjelezésében

Az alább felsorolt adatok alapján igazolódik KOROMPAY KLÁRÁNAK az a feltevése is, mely szerint a β , γ hangok kiesése miatt keletkezett hiátus a korai ómagyar kor elején viszont még nem töltődik ki:¹⁴ a 13. századig csupán spiránsos, hiátusos és a birtokos személyjel *-i* változatát tartalmazó alakokat látunk.¹⁵ A *-j*-s változatok csak a 13–14. században jelennek meg (1991: 272), ugyanakkor általánossá válásuk nem bizonyítható, az *-i* variáns jelenléte még a 14. század első felében is jellemzőbb (lásd az 5. ábrát). A 6. ábra azt mutatja, hogy az *-á*, *-é* végű lexémák esetében a *-j*-s változatok valóban jóval nagyobb arányban jelennek meg a korszakban.

A korai ómagyar korban a (spiráns ~ hiátus ~) *-i* ~ *-je* szembenállás tehát számos elemen keresztül vizsgálható. A szembenállás megjelenik az ősi eredetű *fő*

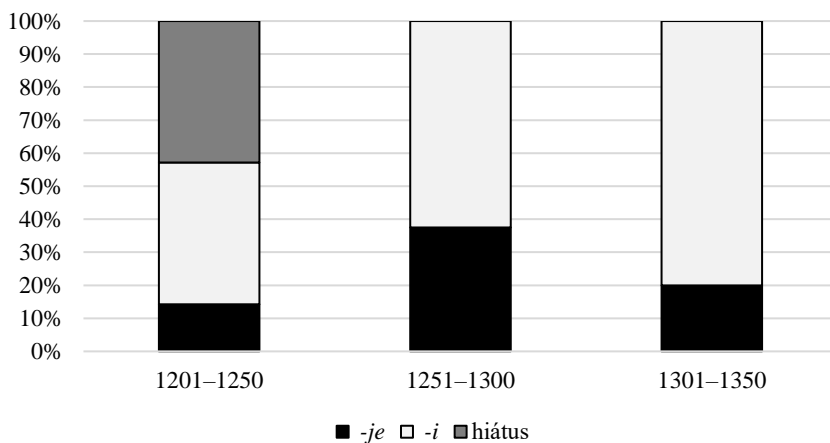
¹³ Ugyancsak kizárólag *-je* toldalékkal adatható a *verő* lexéma, ami azonban birtokos személyjeles formában és alapalakban is igen ritkán fordul elő a korban (*Nagy-dél verője* 1341/1347: *Nogdelwereie*, Gy. 3: 42, 125, Heves vm.).

¹⁴ Az ótörök eredetű *kapu* (amely szónak a magyarba került alakja a *qapuy* lehetett, TESz.) egyetlen korszakbeli birtokos személyjeles előfordulása ugyancsak ezt igazolja: 1332: *Bechkapua* (KMHsz. 1: 144).

¹⁵ Az 1055-ös *nogu azah* feherea (OkI Sz.) és az 1086-os *Seesecfehe* (Gy. 2: 579, Győr vm.) adatot kivéve azonban ezek egyike sem eredeti oklevélbeli adat, tehát akár a későbbi évszázadokat jellemző állapotokat is mutathat.

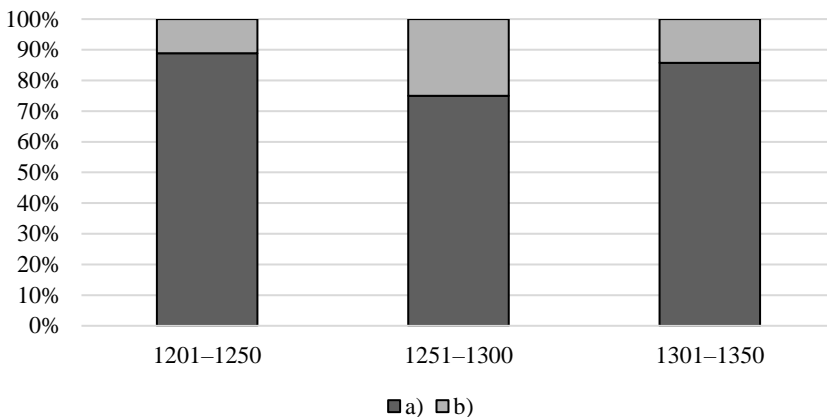
(1055: *nogu azah feherea*, OklSz., *Szészek? feje* 1086: *Seesecfehe*, Gy. 2: 579, Győr vm. ~ *Szilvás feje* [1230]/1231: *Sciluasfee*, Gy. 1: 392, Baranya vm. ~ *Felnyíresfő* 1347: *Fulniresfey*,¹⁶ HA. 2: 23, Doboka vm. ~ *Szaduszka feje* 1248/1326: *Zuduskafeye*, HA. 1: 95, Borsod vm.), a török eredetű *szőlő* (*Gug ? szőleje* 1350: *Gughzeuley*, Baranya vm., KMHsz. 1: 114 ~ *C(s)ár szőleje* 1350: *Charzeleye*, KMHsz. 1: 72, Baranya vm., vö. KOROMPAY 1991: 273–274), valamint a melléknévi igenévképzővel alakult *erdő* (*Bodzás erdeje* 1326: *Buzyaserdey*, HA. 3: 51, Kolozs vm. ~ *Asszony erdeje* 1329: *Azunerdeye*, HA. 2: 23, Doboka vm.), *mező* (*Bagát ~ Bogát mezeje* 1055: *bagat mezee*, OklSz. ~ *Királymezeje* 1344: *Keralmezei*, KMHsz. 1: 154, Bihar vm. ~ *Lúzsok mezeje* 1344: *Lusukmezeye*, KMHsz. 1: 176, Bereg vm., vö. KOROMPAY 1991: 273–274) és *tető* (*Gerha teteje* 1323: *Gerhatetey*, HA. 2: 77, Győr vm. ~ *Mihályházateteje* 1330: *Michalházatete*, OklSz., vö. KOROMPAY 1991: 274) előfordulásaiban.

Ezeknek az elemeknek a kapcsán azonban azt is mindenképpen meg kell említenünk, hogy az adatokban a szótagzáró helyzet révén a birtokos személyjeles és az *ĕi* diftongusos formák elkülönítése még a szövegkörnyezet figyelembevételével is nehézkes (vö. KOROMPAY 1991: 273–274). Ha pedig az egyes közszavak továbbélését próbáljuk fogódzóként használni a kérdés tisztázásában, azt tapasztaljuk, hogy azok a korai ómagyar korban és akár napjainkban is adatolhatók hosszú magánhangzós formában, tehát a diftongusos ejtést ennek a szempontnak a figyelembevételével sem zárhatjuk ki.

5. ábra. A hiátus ~ *-je* ~ *-i* gyakorisági megoszlása

¹⁶ Ez esetben ugyanakkor nemcsak a birtokos személyjeles *feje*, hanem a *fej* olvasat is valószínűsíthető az esetleg felmerülő *ĕi* diftongusos olvasat mellett.

6. ábra. A *-j* gyakorisága a) az *-á*, *-é* végű lexémákban b) a β , γ hangok kiesése miatt keletkezett hiátus kitöltésére

7.3. A hiátus feloldása bizonyos szavakban a ν tövű változat kialakulását eredményezte. A palatális hangrendű szavakban így a hiátus $\sim \nu$ tövű változat $\sim (-i)$ szembenállás alakult ki, például a *tő* (*Kanizsa töve* [1237–1240]: *Kenesatue*, Gy. 1: 721, Bodrog vm. \sim *Almatöve* +1183/1326/1363: *Almatui*, Gy. 1: 270, Baranya vm. \sim *Bátatöve* +1015//XV.: *Bathathewe*, Gy. 1: 281, Baranya vm.) és *kő* (*Szlovik köve* 1281: *Slovyk Keve*, Gy. 3: 150, Hont vm. \sim *Bata köve* [1240]: *Bathakue*, Gy. 1: 810, Borsod vm.) lexémákhoz kapcsolódóan.

Veláris hangrendű szavakban a hiátus $\sim \nu$ tövű változat $\sim (-a, -ja)$ szembenállást figyelhetjük meg, például a *Somló* (*Vatasomlaja* 1257 [ɔ: 1259]>1390: *Watasomloa* \sim 1257 [ɔ: 1259]>1390/1494: *Wathasomlyowa* \sim 1257 [ɔ: 1259]>1409: *Vatha somlyoia!*, Gy. 3: 519, Kraszna vm.), a *tarló* (*Ormánd tarlója* 1233/1345: *Vrmandtorloa*, OklSz. \sim *Rád-tarlója* [+1077–1095]/+1158//XV.: *Rad torlowa*, KMHsz. 1: 228, Baranya vm. \sim *Bezegd tarlója* +?1061/1272/1327/1358/1390: *Bezegd torloya*, Gy. 4: 424, Fejér vm.), a *tó* (*Bogya tava* 1260: *Bagatoa*, Gy. 3: 388, Komárom vm. \sim *Péntek tava* 1347: *Pentektowa*, KMHsz. 1: 221, Bihar vm.), a *falv* (*Ellősfalva* 1326>1349: *Ellesfalua*,¹⁷ Gy. 1: 177, Arad vm. \sim *Rádfalva* 1342: *Raadfalva*, KMHsz. 1: 228, Baranya vm.) elemek előfordulásain keresztül.

7.4. A birtokos személyjeles forma mássalhangzós szóvég esetén veláris hangrendű szavakban jellemzően az *-a*,¹⁸ például a *határ* (*Pásztor határa* 1240:

¹⁷ Az *u* betű hangértéke ebben az esetben *u* és ν egyaránt lehet, így nem tudjuk megállapítani, hogy az adat ν tövű vagy hiátusos változatot takar-e.

¹⁸ A veláris hangrendű, mássalhangzós szóvégű elemek között egy esetben találunk az egyalakú birtokos személyjelet mutató alakok között *-i* birtokos személyjelet az adatok között, mégpedig a *domb* földrajzi köznévvvel (*Ló dombja* +1247/[XIV.]: *Lvdomby*, Gy. 4: 476, Nyitra vm.), ez az adat azonban meglehetősen bizonytalanul ítélhető csak meg.

Pazthurhatara, Gy. 2: 492, Gömör vm.), a *monostor* (*Bátmonostora* 1332: *Bothmonastura*, Gy. 1: 709, Bodrog vm.), a *sár* (*Disznód sara* 1318/1325: *Geznodsara*, Gy. 1: 202, 218, Bács vm.), a *vár* (*Csákvára* 1326/1327>1383: *Chakuara*, Gy. 2: 355, Fejér vm.), a *vásár* (*Hődvására* 1296: *Heuduasara*, Gy. 2: 164, erdélyi Fehér vm.), a *torony* (*Báktornya* 1334: *Bakthornya*, KMHsz. 1: 43, Arad vm.), a *zátony* (*Apát zátonya* 1326: *Apatzatuna*, Gy. 1: 731, Bodrog vm.), az *avas* (*Ivános avasa* 1232: *Iwanusauasa*, Gy. 2: 515, Gömör vm.), a *havas* (*Götönc havasa* 1231/1397: *Guthunchowosa*, Gy. 4: 124, Máramaros vm.), a *ház* (*Mikcseháza* 1337: *Mykchehaza*, Gy. 1: 176, Arad vm.), a *láz* (*Izsák láza* 1295: *Ysaaclasa*, Gy. 3: 70, Heves vm.), valamint a *láb* (*Apát lába* 1326: *Apathlaba*, Gy. 3: 380, Kolozs vm.) szavakhoz kapcsolódóan.

Az itt felsorolt lexémák mellett bizonyos *-t*, *-d*, *-k*, *-g*, *-l* végű elemek esetében is megfigyelhető, hogy a birtokos személyjel egyalakú,¹⁹ ilyenek a *-t* végűek közül a *gát* (*Csabagáta* 1296: *Chabagata*, Gy. 1: 291, Baranya vm.), a *kút* (*Úr kuta* 1252: *Wrcuta*, Gy. 2: 288, Esztergom vm.), az *út* (*Malom uta* 1277: *Molumvta*, Gy. 4: 358, Fejér vm.), *-d* végűek közül a *hid* (*Bánhida* 1288: *Banhida*, Gy. 3: 406, Komárom vm.), a *szád* (*Dézmás-völgy száda* 1338: *Dezmasweulgzada*, Gy. 2: 494, Gömör vm.), a *-k* végűek közül a *fok* (*Tölgyes foka* 1211: *Tulgusfoca*, Gy. 1: 707, Bodrog vm.), a *lyuk* (*Torna lyuka* 1326: *Tornaluca*, Gy. 4: 99, Liptó vm.), a *patak* (*Macsanica pataka* 1321: *Machanicha pataka*, Gy. 1: 539, Bereg vm.), a *szurdok* (*Kútfő szurdoka* 1307: *Kuthfeu zurduka*, Gy. 2: 306, Esztergom vm.), a *-g* végűek közül az *ág* (*Pap ága* 1310: *Popaga*, Gy. 1: 616, Bihar vm.), az *árok* (*Benke árka* 1322/1338: *Benkearuka*, Gy. 1: 692, Bihar vm.) és az *-l* végűek közül a *mál* (*Nagyfa mála* [1291]/1291: *Nogfomala*, Gy. 3: 442, Komárom vm.).

Előfordul emellett az is, hogy a *-j*-vel bővült birtokos személyjel mássalhangzós tövek mellett kiszorítja az eredeti *-a* változatot, s csak a *-j*-vel bővült változatot adatolhatjuk, például a *holt* (*Kázmér holtja* 1268/1347: *Kazmergholtia*, Gy. 3: 458, Komárom vm.), a *gorond* (*Remete gorondja* 1344: *Remethegorongia*, Bereg vm.), az *al* (*Botaljaszentpéter* 1323: *Bothaliascenpetur*, Gy. 1: 726, Bodrog vm., *Teremalja-tó* 1255: *Teremaliathou*, Gy. 1: 776, Borsod vm., *Váralja* 1292: *Wara-ly*, Gy. 1: 814, Borsod vm., *Tornalja* 1291: *Tornalya*, Gy. 2: 519, 555, Gömör vm.) elemek mellett is előbukkan ez a változat (vö. KOROMPAY 1991: 275).

Az adatok tanúsága szerint ugyanakkor már a korai ómagyar korban *-a* ~ *-ja* (~ *-i*) szembenállás bontakozott ki. Erre látunk példát a *hát* (*Kenderátó háta* 1261/1271: *Kendurathouhata*, Gy. 3: 55, Heves vm. ~ *Álló-szeg hátja* 1268/1347:

¹⁹ Bizonyos esetekben az *-a* szóvég nem feltétlenül a birtokos személyjelet takarja, a *szombat* utótagú nevek esetében ugyanis azzal is számolnunk kell, hogy az esetleg eredetileg a tő részét képezte, s éppen a sok *-a* birtokos személyjel analógiájára vonódott el a magyarban (például *Csamaszobata* 1331: *Chamazobata*, Gy. 2: 305, Esztergom vm., *Rimaszobata* 1334: *Rymazumbata*, Gy. 3: 271, Hont vm.) (vö. KOROMPAY 1991: 275).

Allosceghatya, Gy. 3: 447, Komárom vm.),²⁰ a *halom* (*Lompérd halma* 1329: *Lumpeyrtholma*, Gy. 3: 345, Kolozs vm. ~ *Balogpéter halma* 1344: *Bolukpeturholmya*, OklSz. ~ *Szőlő halma* +1214/1334: *Sceleu Holmy*, Gy. 1: 643, Bihar vm.), a *haraszt* (*Ábel harasztja* 1318: *Abelharazta*, Gy. 2: 44, Doboka vm. ~ 1341: *Koachharastya*, OklSz.) és a *Várad* (*Péterváradsja* 1267: *Peturuarada*, Gy. 1: 230, Bács vm. ~ 13. sz.: *Gywrghwaradya*, Cs. 3: 427, Tolna vm.) elemek adatainak bevonása révén. Az adatok alapján azonban nem tudjuk alátámasztani KOROMPAY feltevését, mely szerint a 13–14. században a *-ja* elem hangtani és lexikai kötöttségekkel mássalhangzós tövek mellett is széles körben terjedt (1991: 275), a korszakban ugyanis mindössze hét ilyen adatot találunk.

8.1. Az *-a/-ja* birtokos személyjel vizsgálata kapcsán fontos adaléku­l szolgál a jelenkori helynévállományban (a köznyelvi *hídja*, *kútja* formákkal szembeni) viszonylag gyakori *-hida*, *-kuta* utótagú (*Andráshida*, *Bánhida*, *Mórichida*, *Gyulakuta*, *Vajdakuta* stb.) településnevek szemügyre vétele. Ezeknek a településneveknek ugyan első pillantásra nincs a korai ómagyar korra vonatkoz­tható nyelv­járástörténeti forrásértéke, hiszen ezek az elemek ebben a korai időszakban csakis *hida*, *kuta* formában adathozhatóak függetlenül attól, hogy településnévi adatról van-e szó vagy sem (például *Székelyhida* 1325: *Zekulhida*, v., Gy. 1: 666, Bihar vm., *Bodhida* 1331: *Bodhyda*, p., Gy. 1: 847, Csanád vm., *Úr kuta* 1252: *Wrcutha*, put., Esztergom vm., Gy. 2: 288, *Köteny kuta* 1325: *Kotenkuta*, fons, Gy. 1: 197, *Árva* vm.) (vö. TÓTH 2004: 184–185). A *hida*, *kuta* formák korai ómagyar kori kizárólagossága és a településnevekben való mind a mai napig való fennmaradása ugyanakkor arra mutat rá, hogy az minden bizonnyal a *hida*, *kuta* elemek településnév-formánssá válásával is szorosan összefügg (vö. TÓTH 2008: 185–187, BÁBA 2016: 39–40). Ez pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyes nyelv­járási sajátosságok vizsgálatakor nem tekinthetünk el a vizsgálatba vont elemek helynévi jellegétől.

8.2. A korai ómagyar kori helynevek jelentősége a korai birtokos személyjelezés vizsgálata kapcsán még egy összefüggésben ugyancsak figyelmet érdemel. Ismeretes ugyanis, hogy a birtokos személyjel *-i* változatának kialakulása a birtoktöbbsesítő jellel való egybeesést eredményezte (KOROMPAY 1991: 274). KOROMPAY KLÁRA szerint azonban a helynevek azonosító funkciójából következően a helynévi adatokban az *-i* többnyire egyes számú objektumra utal, ráadásul a kétrészes helynevek utótagjaként álló, *-i*-re végződő elemek esetében az E/3. birtokos személyjel a szerkezetből fakadóan is valószínűsíthető a legtöbb esetben.

²⁰ Az itt felsorolt adatok mellett az 1268/1347-ből származó oklevél egy ugyancsak valószínűleg *-ja* formájú birtokos személyjeles formát is tartalmaz hibásan lejegyezve (*Fancsalka hátja* 1268/1347: *Foncholcahacya* [ɔ: -hatya], Gy. 3: 458). Az oklevélben gyakori *-ja* birtokos személyjelezés tehát az oklevélíró nyelvi befolyását is mutathatja.

A helynevek esetében ráadásul véleménye szerint az összetétel önmagában is a birtokos személyjelezés körébe vonhat egy *-i* elemet (KOROMPAY 1991: 279), az általa bemutatott változási sor (1269: *Zubady*, 1343: *Kyralzobody*, 1372: *Zenthkiralzabady*, 1401: *Zenthkyralzabadya*, KOROMPAY 1991: 279) ugyanis azt példázza, hogy a névben az *-i* helynévképző az összetétel során átértékelődött, s a nyelvi tudat a *-ja* birtokos személyjellel helyettesítette azt. Ez a példa véleményem szerint valóban jelzi azt, hogy a kétrészes helynevek utótagjaként az *-i* elem leggyakrabban birtokos személyjelként áll (vö. még TÓTH 2008: 140).

9. A helynevek nyelv- és nyelvjárástörténeti forrásértéke a korai ómagyar korra vonatkozóan vitathatatlan, a korai oklevelekben adatható helynevek ugyanis a nyelv(járás)történet legelső és legközvetlenebb forrásul szolgálnak. A hangtani és lexikális jelenségek vizsgálata kapcsán a kérdés talán egyre kevésbé vetődik fel köszönhetően azoknak az írásoknak, amelyek — többek között a Hoffmann István által létrehozott kutatói műhely révén — a témában születtek. A morfológiai jelenségek esetében a korai helynévi adatok számottevő jelentősége azonban nem igazán hangsúlyozódik. Jelen írásomban ezért egyetlen jelenség vizsgálatán keresztül azt igyekeztem megmutatni, hogy a morfológiai jelenségek gyakorisági, kronológiai és területi sajátosságainak feltárására is viszonylag gazdag adatállomány áll a rendelkezésünkre a korai ómagyar kori és a jelenkori helynevekben egyaránt.

A korai ómagyar kori helynévanyagban emellett más alaktani jellegzetességek nyomaira is bukkanhatunk, s közülük jó néhányat a jelenkori helynévállomány is őriz. Így például a palato-veláris illeszkedés a *-ra/-re* esetében néhány előforduláson keresztül — az oklevelek latin és magyar grammatikai megoldásainak keveredése révén — már a 13. századtól megfigyelhető (1265/1272: unicit *ad Balwankure*, 1232: *ad Yciafucara*, 1273: *ad menytegedurre*, OklSz., +1232/1384/1393: *venit ad Scertora*, KMHsz. 1: 263, 1236: *ad Choykacuzdyre* et per *Choykacuzdyre*, KMHsz. 1: 77) (HOFFMANN 2007: 23, BALÁZS 1989: 103). A jelenkori helynévtárakban a helyragos alakok rögzítése révén pedig olyan archaikus illeszkedetlen formák is adathatók, amelyek valószínűleg több évszázados morfológiai megőrzött régiségként²¹ vannak jelen a területen. A nem illeszkedett formák tehát nem csupán a nyelvjárási atlaszainkban és szótárainkban, hanem a helynévgyűjteményekben (például *Pállagok*, *-rë*, *Dombok*, *-rë*, *Kāposztās*, *-rë*, N. CSÁSZI 2003: 522) is felbukkannak a peremterületeken.

²¹ A fogalomhoz lásd BENKŐ 1957: 22.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben* 2016. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÁBA BARBARA 2017. A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek kronológiai és szóföldrajzi rétegződése a korai ómagyar korban. 2017. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 91–101.
- BÁBA BARBARA 2018. Módszertani problémák az ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásában. *Magyar Nyelvjárások* 56: 89–102.
- BÁBA BARBARA 2019. Az *i ~ ü* szembenállás területi és kronológiai sajátosságai a korai ómagyar korban. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 10. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 7–18.
- BÁBA BARBARA 2020. A korai ómagyar kori *i ~ é* szembenállás vizsgálatának lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelvjárások* 58: 61–79.
- BÁBA BARBARA 2021. A jelenkori nyelvjárási adatok történeti dialektológiai forrásértéke. *Magyar Nyelv* 117: 23–37.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 2010. Az adat a történeti nyelvészetben: megnyilatkozás, forrás, megbízhatóság. *Argumentum* 6: 124–167.
- BALÁZS JÁNOS 1989. A latin a Duna-tájon. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–140.
- BÁRCZI GÉZA 1967/2002. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 95–180.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1960. Nyelvjárástörténet a névtudományban. In: MIKESY SÁNDOR szerk., *Névtudományi vizsgálatok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 132–135.
- BENKŐ LORÁND 1967/2002. A tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 374–388.
- BÍRÓ FERENC 2000. Nyelvjárási sajátosságok Körösladány helyneveiben. *Magyar Nyelvjárások* 38: 51–60.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 1890–1913.
- N. CSÁSZI ILDIKÓ 2003. Nyelvjárási jelenséghatárok Zoboralja helynevei alapján. In: KESZLER BORBÁLA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 519–523.
- DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták öszszevető analízise statisztikai megközelítésben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1988.
- GUTTMANN MIKLÓS 1999. Az ő-zés jelensége Lendva környékének helyneveiben. *Névtani Értesítő* 21: 407–410.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HA. 1–4. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 1997, 1999, 2012, 2017.
- HAJDÚ MIHÁLY 1991. A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 250–254.
- HAJDÚ MIHÁLY 2002. Tulajdonnév és dialektológia. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai szimpozion*. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 5. Szombathely. 104–120.
- HEGEDŰS ATTILA 1989. Helynevek a helyesírás-történet és a nyelvjárástörténet szolgálatában. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 96–99.
- HEGEDŰS ATTILA 2001. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 351–361.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2013. *Mikrotoponímiai kutatások 1. Tapolcafő helynevei*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 30. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- IMRE SAMU 1940. Felsőőr helynevei. *Magyar Néprajz* 2: 47–80.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 257–315.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. A magyar nyelvjárástörténet néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 112: 257–268.
- KIRÁLY LAJOS 1981. *A földrajzinév-gyűjtemények nyelvjárási tanulságairól és nyelvöldrajzi felhasználásukról*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. 199–206.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005.

- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 259–283.
- MATICSÁK SÁNDOR 2020. *A magyar nyelv eredete és rokonsága*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- MOLNÁR ZOLTÁN MIKÓS 1989. Szombathely környéki földrajzi nevek vallomásai egy élőnyelvi anyag tükrében. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 146–150.
- CS. NAGY LAJOS 1997. Királyhelmece és környéke helynevei mint nyelvjárási forrás. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai 1–2*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc. 397–401.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- PESTI JÁNOS 1989. *Szóföldrajzi szempontok a történeti és a mai magyar földrajzi nevek vizsgálatában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 189. Budapest. 156–159.
- SÁROSIS ZSÓFIA 2003. Morfémátörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 129–172.
- SÁROSIS ZSÓFIA 2018. Morfémátörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2008. Kárpátalja történeti helyneveinek nyelvjárás-történeti tanulságai. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 5*. Szeged, JATEPress Kiadó. 193–202.
- SZABÓ GÉZA 1985. *Földrajzi nevek és nyelvjárás-kutatás*. In: BÉKÉSI IMRE szerk., *Név és névkutatás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. Budapest. 75–82.
- SZABÓ JÓZSEF 1981. *Csongrád megye nyelvjárásai sajátosságainak áttekintése a földrajzi nevek alapján*. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 173–177.
- SZATHMÁRY JÓZSEF 1987. *Királyhelmece (Kral'ovský Chlmec) és környéke helynevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 76. Budapest. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2004. Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 183–207.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÖRÖK TAMÁS 2011. *Ipoly mente helynevei 1. Alsó-Ipoly mente*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Dialectal Differences of the Third Person Singular Possessive Suffix in Early Charter Sources

In my paper I discuss a dialectal morphological feature that may be studied well with toponyms of the early Old Hungarian Era, while their linguistic marks still appear in the contemporary toponymic corpus as well. My study highlights the fundamental role of toponymic data in research on historical linguistics and within that historical dialectology regarding the early centuries.

Keywords: historical dialectology, possessive suffix, early Old Hungarian Era, toponyms

Bába Barbara
ORCID: 0000-0002-2381-5216
Debreceni Egyetem
baba.barbara@arts.unideb.hu